

Yaşam Çiçeği ve Osmanlı Cami Mimarisine Yansımaları Flower of Life and Its Reflections on Ottoman Mosque Architecture

Burak Muhammet GÖKLER * Öz

İnsanoğlu duygusunu, düşüncesini veya bir nesneyi tanımlaması için yaşadığı süreç içerisinde çeşitli semboller kullanmıştır. Yaşanılan her dönemde farklı kültür ve amaçları yansıtmak amacıyla tercih edilen semboller, dünya sanatında önemli bir yer teşkil etmektedir. Kullanılan bu semboller bazen inancı temsil ederken bazen gücü veya kutsiyet atfedilen unsurları kapsamaktadır. Bu doğrultuda tarihsel süreç içerisinde var olan devletler kendilerine özgü semboller oluşturduğu gibi dünya sanatı için ortak semboller de benimsenmiştir. Hayat ağacı dünya sanatında ortak sembollerden birisi olarak kabul edilmektedir. Farklı varyasyonları söz konusu olsa da hayat ağacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir husus gücün simgesi konumunda olan aslan, kartal gibi yırtıcı hayvanlar ve ejder gibi fantastik figürlerde göstermektedir. Bu motifler de işleniş açısından kültürden kültüre farklılıklar ortaya koyabilir. Belirtilen semboller dışında Asya, Afrika ve Avrupa kıtasında karşılaşılan, verilişi, ortaya konuluşu ve işleniş bakımından değişiklik yapılamayan simgelerin başında "Yaşam Çiçeği" gelmektedir. Evrenin ve sonsuzluğun, kusursuzluğun, yaratılışın simgesi olan geometrik kurgu dünyanın ortak motiflerinden birisidir. Türk-İslam Sanatı süslemesinde rozet, çiçek, gülbezek, yıldız gibi farklı isimler ile adlandırılan "yaşam çiçeği" motifinin manası, ortaya çıkışı, hangi medeniyetlerde görüldüğü değerlendirilerek Osmanlı mimarisine nasıl yansıdığı ve işlendiği konusu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi Atatürk
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat
Tarihi Bölümü
burak.gokler@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5035-6756
Erzurum / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr. Atatürk University
Faculty of Literature Department of
Art History
burak.gokler@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5035-6756
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Yaşam Çiçeği, Anadolu, Cami, Süsleme, Sembol.

Abstract

Human beings have used various symbols in order to define their emotions, opinions or an object. Symbols, which are preferred to reflect different cultures and purposes in every period, constitute an important place in world art. The symbols used sometimes represent beliefs, sometimes power or elements attributed to sacredness. In this direction, states that have existed in the historical process have created symbols specific to themselves, as well as common symbols have been adopted for world art. The tree of life is undoubtedly one of the most common symbols in world art. Although there are different variations, it appears as a common ornament. A similar issue shows itself in motifs such as the lion, eagle and dragon, which are symbols of power, and these motifs may also vary from culture to culture in terms of processing. Apart from the symbols mentioned above, the "Flower of Life" is

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 07/11/2023

one of the symbols found in Asia, Africa and Europe, which cannot be changed in terms of its presentation, presentation and processing. Geometric fiction, which symbolises the universe and infinity, perfection and creation, is one of the common motifs of the world. The meaning of the "flower of life" motif, which is called with different names such as rosette, flower, rosebezek, star in Turkish-Islamic Art decoration, its emergence, the civilisations in which it is seen, and how it is reflected and processed in Ottoman architecture will be tried to be illuminated.

Keywords:

Flower of Life, Anatolia, Mosque, Ornament, Symbol.

Makale Bilgileri

Atıf: Gökler, B. M. (2023). Yaşam Çiçeği ve Osmanlı Cami Mimarisine Yansımaları. *Selçuk Türkiyat*, (60): 133-152.

Etik Kurul Kararı:

Katılımcı Rızası: Etik Kurul Kararından muaftır.

Mali Destek: Katılımı yok.

Çıkar Çatışması: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Telif Hakları: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Değerlendirme: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Benzerlik Taraması: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Etik Beyan: Yapıldı – iThenticate.

Lisans: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:

Informed Consent: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Financial Support: No participants.

Conflict of Interest: The study received no financial support from any institution or project.

Copyrights: No conflict of interest.

Assessment: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Similarity Screening: Two external referees / Double blind.

Ethical Statement: Checked – iThenticate.

License: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarihsel süreç boyunca insanlar, tanrıları, kralları, inançları, doğanın güçleri, kutsal veya kendisinden üstün gördükleri birçok şey için çeşitli semboller atfetmiş veya simgeler oluşturarak onları hayatlarında sürekli olarak kullanmışlardır. Ortaya konulan her bir sembol gerek sivil yapılarda gerek dini mimaride gerekse el sanatları gibi eserler üzerinde kendine yer edinmiştir. Asya başta olmak üzere Afrika ve Avrupa kıtasında karşılaşılan “Yaşam Çiçeği” ise mevcut simgelerin arasında ayrı bir öneme ve yere sahiptir. Dünya sanatının ortak motiflerinden olan aslan, kartal, ejder, hayat ağacı, bunun dışında Türk Sanatının ortak motifi olan Tengri / Tanrı damgaları (Aslan-Duran, 2020, s. 1378-1395) gibi yaşam çiçeği de ortak bir dilin, inancın yansıması ve sanatta karşılık bulmasıdır.

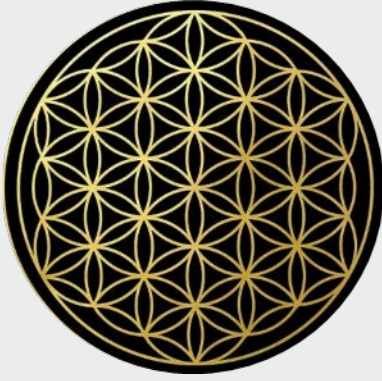
Evrenin kaynağı, sonsuzluğun ve yaşamın simgesi olarak bilinen motif, Anadolu coğrafyasında yapılan çalışmalarda sıkça karşılaşılmaktadır. Bu motif için genellikle rozet çiçek, rozet, yıldız, yıldız çiçeği, gülbezek, gülçe veya şems gibi isimler ortaya konulmuş veya herhangi bir isim verilmeden göz ardı edilmiştir. Asya’dan Avrupa’ya kadar geniş bir kıta sahanlığına yayınlan motifin doğru adlandırılması, ikonografisinin çözümlenmesi ve diğer ülkelerdeki örnekleriyle bağlantısının kurulması oldukça önem teşkil etmektedir.

Dini ve sivil mimaride kullanılarak klasikleşmiş bir dünya motifi olan simgenin literatürde de yerini alması gerekmektedir. Bu süreçte motifin kaynağı, dünya sanatındaki yeri ve Anadolu coğrafyasına yansıması kronolojik olarak verilerek motifin analizi ve yayılım alanı tespit edilecek, ortak bir sembol olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Yaşam Çiçeği

Yaşam çiçeği ismiyle bilinen çiçek ayrıca “Sessizliğin ve Işığın Dili” olarak da anılmaktadır. Evrenin kaynağı olan sembol, kusursuz ve kutsal bir geometrik şeklin yansımasıdır. Mükemmel orantısıyla kâinat ve insanın yaratılışının bir planı ve yaşamın simgesi şeklinde kabul edilmektedir. Her şeyi kapsayan geometrisi hayatın içerisinde var olanların döngüsü ve düzeni biçiminde yorumlanmaktadır (Yang, 2022).

Dünya’da; Çin, Hindistan, Japonya, Türkiye, Suriye, Mısır, Yunanistan ve Avrupa topraklarında örnekleri bulunan motif, kurgusu itibarıyla yaratılışı temsil etmediği bir var oluş mümkün değildir (Melchizedek, 2004, s. 35). Desen, altı yapraklı bir çiçek ve bu çiçeğin sonsuzluk prensibinde yayılmasıyla meydana gelmiş, dışta ise sonsuzluğun simgesi olan daire ile sınırlandırılmıştır (**Görsel 1**).

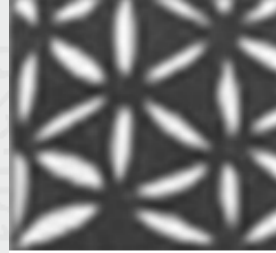

Görsel 1. Yaşam Çiçeği Sembolü (Redbubble.com)

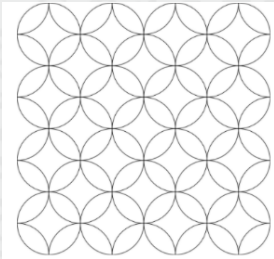
Sembolün ilk çıkış noktasının neresi olduğu hakkında kesin bir bilgi söz konusu değildir. Bununla birlikte İndus Vadisi Uygarlığı'ndaki (Pakistan) Tören Gemisi Kabı, (M.Ö.2600-2450) desenin karşılaşıldığı ilk ilkel örnek olması bakımından önemlidir (Iacma, 2022). Tören Gemisi Kabı'ndan sonra Hindistan'da M.Ö. 2500'e tarihlenen erken dönem süslemelerinde ve tarihi hakkında net bir veri bulunmayan Golden Tapınağı yakınındaki zemin süslemeleri dikkat çekmektedir (Manninen, 2022, s. 86,91). Ayrıca Eski Babil Dönemi'nde (M.Ö. 2000-1600) kesişen dairelerden oluşan kil tabletlerin varlığı bilindiği (Robson, 2007, s. 82-97) gibi benzer bir kurguyla Asurlarda da karşılaşılmaktadır (Lawergren & Gurney, 1987, s. 37-52) (**Görsel 2-4**).

Görsel 2. Harappa Tören Gemisi (LACMA)

Görsel 3. Hindistan Erken Dönem Süslemeleri (M. Manninen)

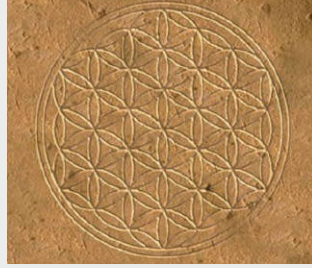
Görsel 4. Babil Geometrik Desen (M. Manninen)

Motifin en kesin ve net şekliyle Mısır'ın Teb şehrinde ortaya çıkartılan, bugün Amerika Metropolitan Müzesi'nde sergilenen ve M.Ö. 1492-1473 tarihlerine verilen döner kapaklı kozmetik kutusunun kapağında karşılaşılmaktadır (metmuseum, 2021). Mimari bir yapı üzerinde ise ilk Osiris Tapınağı'nda görülmektedir (M.Ö.1290-1279). Tapınağı fotoğraflayan Katrina'nın elde ettiği görüntülerde tıpkı kozmetik kutusunda olduğu gibi yaşam çiçeğinin kendisi yer almaktadır (Melchizedek, 2004, s. 31-36).

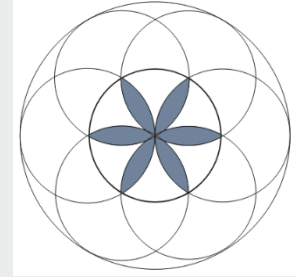
Yaşam çiçeğindeki bu geometrik kurgudan yola çıkılarak formun merkezini oluşturan çiçeğin yaşam tohumunu, dikey dört çiçeğin ise yaşam ağacını temsil ettiği ifade edilmekte (Melchizedek, 2004, s. 40-41); Kabala Hayat Ağacı'nın da kökeninin bu motif olduğu ileri sürülmektedir (bibliotecapleyades, 2021) (Görsel 5-8).

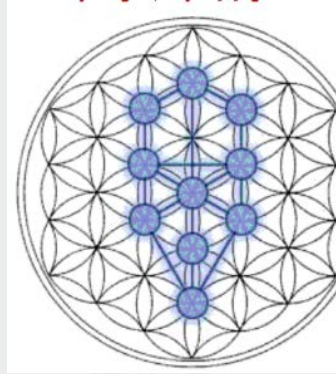
Görsel 5. Kozmetik Kutusu (MetMus)

Görsel 6. Osiris Tapınağı'ndaki Yaşam Çiçeği (bibliotecapleyades.net)

Görsel 7. Yaşam Tohumu

Görsel 8. Yaşam Ağacı

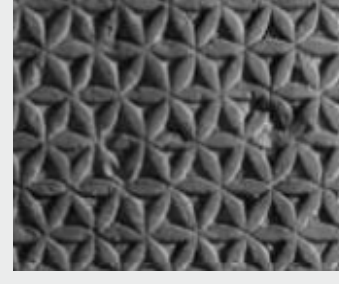
Mısır'dan sonra tarihsel olarak yaşam çiçeği, İran'da Marlik Uygarlığı'na ait vazoda (M.Ö.1400-1100) (collections.louvre, 2021), Kıbrıs'ta İdalion Kupası'nda (M.Ö.800-700) (Manninen, 2022, s. 87), Irak'ta Kuzey Sarayı'nın kapı eşliğinde (M.Ö.645-635) (britishmuseum, 2021), İspanya'da (M.Ö.200-100) Roma Dönemi'ne ait bir ev mozaiğinde (Vincente Redon, Gomez, Jaime, & San Miguel, 1989, s. 9-27), Fransa Besançon'daki Güzel Sanatlar ve Arkeoloji Müzesi'ndeki Gallo-Roma Dönemi'ne ait mozaiklerde (M.Ö.123- M.S.486) (floweroflifemystery, 2021), Çin'de Ming ve Qing hanedanlıklarında görülen koruyucu Fu Köpeği'nin (tarihsiz) ayaklarının altında ve paravan süslemelerinde (Melchizedek, 2004, s. 159), İtalya Pompei'deki Şair Evi'nin taban mozaiğinde (M.S.100-200) (Manninen, 2022, s. 88) Suriye'de Kasr El Şarki'nin (729) duvar süslemesinde (Creswell, 1958, s. 116), (Can, Gülbudak, Gökler, 2017, s. 79) İngiltere Westminster Abbey Katedrali'nin kaldırımında (M.S. 1268) (Rodwell & Neal, 2019, s. 64) Çekya'da Rozmberk Kalesi (XIII. yy) (Manninen, 2022, s. 89) bezemelerinde, İtalya'da Leonorda Da Vinci'nin çizimlerinde (1500) (codex-atlanticus, 2021), Bulgaristan'da Alevi Demir Baba Tekkesi'ni (XVI. yy ikinci çeyreği) (Tanman, 1994, s. 150-151) çevreleyen duvarlarda, Finlandiya'da geleneksel ahşap işçiliğinde (1700-1900) (Manninen, 2022, s. 90) olmak üzere dünyanın birçok yerine yayılmıştır (Görsel 9-17).

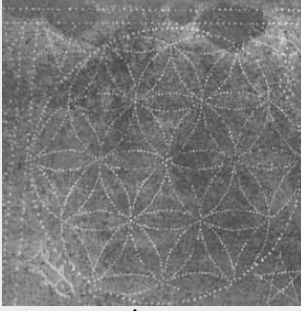
Görsel 9. Marlık Uygarlığına Ait Vazo (Louvre)

Görsel 10. Kıbrıs İdalion Kupası (Louvre)

Görsel 11. Irak Kuzey Sarayı Kapı Eşiği (British Museum)

Görsel 12. İspanya Roma Dönemine Ait Ev Mozaiki (Redon)

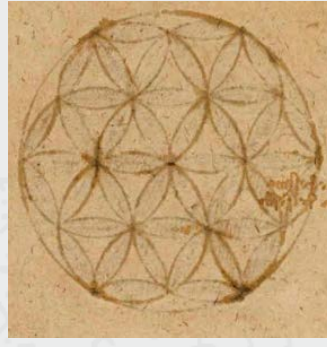
Görsel 13. Fransa'da Gallo-Roma Dönemine Ait Mozaik (Manninen)

Görsel 14. Çin Fu Köpek (Tyson Amick)

Görsel 15. Çekya Rozmberk Kalesi (Mark Libal)

Görsel 16. Leonardo Da Vinci'nin Çizimi (codex-atlanticus.it)

Görsel 17. Bulgaristan Demir Baba Tekkesi (Klearchos Kapoutsis)

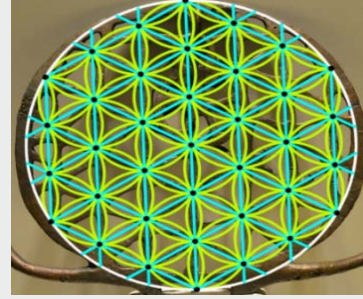
Osmanlı Öncesi Anadolu'da Yaşam Çiçeği Örnekleri

Yaşam çiçeği, tıpkı yukarıda bahsedilen ülkelerde olduğu gibi Asya'yı Avrupa'ya bağlayan, sanatın ve kültürün köprüsü olan Anadolu coğrafyasında da benimsenmiştir. Anadolu'daki en erken örneklerin başında Alacahöyük'te gerçekleştirilen, Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan ve Hitit Uygarlığı'na (2500-2000/1700) ait olan Güneş Kursu gelmektedir. Birçok bilimsel yayında "Güneş Diskleri veya Kursları" olarak geçen buluntular için Ekrem Akurgal; "Söz konusu güneş kurslarının hayvan şekilli tanrıları ve onlarla birlikte evreni (kâinatı) taşıdıkları şüphesizdir" (Akurgal, 1997, s. 15-25) şeklindeki ifadesi dikkat çekmektedir. Buradaki evren kelimesi, kâinatın yaratılışının simgesi olan yaşam çiçeğine atıfta

bulunmaktadır. Nitekim Manninen, Hitit Güneş Kursu'nun temel geometrisini yaşam çiçeğinin kusursuz tasarım anlayışı ile eşleştirerek (Manninen, 2022, s. 44-47) aradaki benzerliği ortaya koymaya çalışmaktadır (**Görsel 18-19**).

Görsel 18. Hitit Güneş Kursu (Manninen)

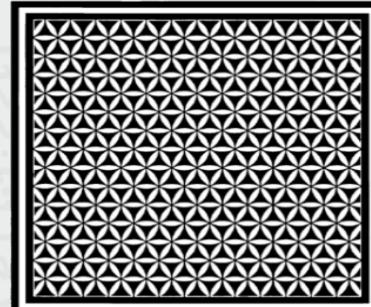

Görsel 19. Güneş Kursu ve Yaşam Çiçeği Geometrisi (Manninen)

Anadolu'daki bir diğer erken tarihli örneğe İzmir'in Efes İlçesi'nde bulunan Roma Dönemi'ne ait Yamaç Evleri'nin taban mozaiklerinde rastlanılmaktadır. M.S. 1 yüzyıldan itibaren tarihlenen evlerdeki yaşam çiçekleri (Tabanlı, 2007, s. 32-49), bu tezyinatın Roma Dönemi'nde ne kadar çok sevilerek uygulandığını göstermektedir ki benzer kurgu Bergama'daki mozaiklerde de yinelenmiştir (Schreibeleiter, 2007, s. 155-169) (**Görsel 20-21**).

Görsel 20. Yamaç Evlerdeki Taban Mozaïği (Tabanlı)

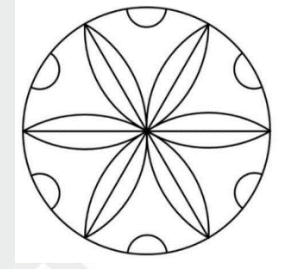

Görsel 21. Bergama'daki Büyük Peristil Evi Mozaïği (Schreibeleiter)

Erken dönem örneklerinden sonra motif, Anadolu'daki Türk İslam eserlerinde sıkça tercih edilmiştir. Özellikle Anadolu'da, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi yapılarında doğrudan kullanılmış bir yaşam çiçeği motifi tespit edilememiştir. Ancak Sivas'ın Divriği ilçesindeki Ulu Cami'nin (1228) (Çobanoğlu, 2012, s. 95-96) kuzey taç kapısında, daire içerisine alınmış sonsuzluğun timsali geometrik kurgu her ne kadar merkezdeki küçük yıldızdan türese de tasarım olarak yaşam çiçeğini anımsatmaktadır. Harim mekânını örten yıldız tonozda da yine benzer bir anlayış söz konusudur. Ayrıca Anadolu Selçuklu dönemi eserlerinden Sırçalı Medresesi (1242) taç kapısında, yıldız motifinin içerisine yerleştirilen (Taşdelen, 2020, s. 86, 111) ve gülbezek kapsamında ele alınan bir yaşam tohumu motifinin varlığı da bu dönem için önem arz etmektedir (**Görsel 22-23**).

Görsel 22. Divriği Ulu Cami (C. Emden)

Görsel 23. Sırçalı Medrese (Taşdelen)

Üç kıtaya hükmeden ve etkileşim alanı çok geniş olan Osmanlı Devleti'nin erken dönemi ile ilgili yapılmış çalışmalar irdelendiğinde geometrik kurgulu kompozisyonlar oldukça yaygındır (Demiriz, 1979, s. 270) (Özbek, 1999, resim 91) bu kompozisyonlarda doğrudan yaşam çiçeği olarak atfedilecek bir bezemeye rastlanılmamıştır. Klasik dönemle birlikte görülmeye başlanan motif özellikle Batılılaşma sürecindeki taşra camilerinde çok sık kullanılmıştır.

Bu eserlerde motifin genele yayıldığını göstermek amacıyla çeşitli illerden örneklerle desteklenmiştir.

Osmanlı Camilerinde Yaşam Çiçeği

Kırıkkale'de yer alan ve 1605 tarihinde inşa edilen Hasandede Camisi 1807-1829-49 tarihleri arasında tamir edilmiştir ki bu hususla ilgili kitabe yapı üzerinde mevcuttur. Osmanlı'nın klasik tek kubbeli cami plan şemasında yapılmıştır (Özgür, 2019, s. 25-27).

Caminin iç ve dış mimarisi tezyinat açısından oldukça hareketlidir. İç mimaride son dönem yenilemesi olarak görülen kalemişi bezemeler tromplar üzerinden başlayarak kubbe kilit taşına kadar uzanmaktadır. Orijinal ve özgün bezemelerle ise yapının dış beden duvarlarında karşılaşılmaktadır. Harim kapısının batısına oyulan yaşam çiçeği tohumu bunlardan birisidir (**Görsel 24**).

Görsel 24. Hasandede Cami Kapısındaki Yaşam Çiçeği Tohumu (Özgür)

İstanbul: Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da yer alan ve klasik dönemin en önemli yapılarından birisi olan Sultan Ahmet Cami yaşam çiçeği ile ikinci örneği oluşturmaktadır. Sultan I. Ahmet tarafından (1609-1620) Sedefkâr Mehmet Ağa'ya inşa ettirilen külliye ve külliyenin bir parçası olan merkezi planlı (Çobanoğlu, 2009, s. 497-503) caminin güney duvarındaki dikdörtgen söveli pencerelerin demir korkulukları yaşam çiçeği kurgusunda dizayn edilmiştir. Bu demir parmaklıkların caminin orijinaliyle birlikte var olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü motif genellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha çok kullanıldığı için bu dönemlerde eklenmiş olması muhtemeldir (**Görsel 25**).

Görsel 25. Sultan Ahmet Cami Pencere Korkulukları (Gökler)

Erzincan'ın Çayırılı İlçesine bağlı olan Cennetpınar (Aşağı Tolos) Köyü Cami, 1105/1693 inşa edilmiş olup 1860 tarihinde onarım geçirmiştir (Naldan, 2016, s. 134-135). Derinlemesine dikdörtgen planda düzenlenen caminin harim mekânının üst örtüsünü taşıyan ahşap sütunlar alanı üç sahına ayırmıştır.

Klasik bir köy camisi niteliğindeki yapının dış mimarisi tezyinattan uzak bir anlayış göstermektedir. Bununla birlikte harime giriş sağlayan kapı kanatlardan başlayan süsleme kurgusu mihrapta, mahfilde ve tavanda kendine yer bulmuştur.

Ahşap malzemeden yapılan mahfil balkonun altına kök boyalar ile nakşedilen yaşam çiçeği tohumları bir düzen ve sonsuzluk prensibinde birleştirilemeyip yaşam çiçeği şekline dönüştürülmemiş, tek olarak verilmiştir (**Görsel 26**).

Görsel 26. Cennetpınar Köyü Cami'ndeki Yaşam Tohumları (Naldan)

Manisa'nın Kula ilçesi sınırları içerisinde Kenan Evren Mh. Bulunan Paşa Cami, XV-XVI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Minare kapısının üzerinde yer alan 1198/1783-84 (Erçin, 2008, s. 30) yılı mevcut süslemeleri tarihlendirmek için oldukça uygundur. Derinlemesine dikdörtgen planda inşa edilen cami, dıştan kırma çatı, içten bağdadi bir kubbe ile koruma altına alınmıştır.

Caminin tek bezemeli alanı minare giriş kapısıdır. Kapının kaş kemerinin köşe boşluklarına, taş üzerine oyma kabartma olarak yaşam çiçeği tohumu, servi ve çarkıfelek ile dolgulanırken kemerin ortasından yükselen minare kompozisyonları ikiye ayırmaktadır (**Görsel 27**).

Görsel 27. Paşa Cami'de Bulunan Yaşam Çiçeği Tohumları (Erçin)

Bayburt'ta şehir merkezinde bulunan Konursu Ulu Cami, giriş kapısında bulunan kitabesinden hareketle 1227/1812 tarihinde inşa edilmiştir. Ahşap minberi ise Mustafa usta tarafından 1242/1826 tarihinde eklenmiştir (Özkan, 2008, s. 57-66). Enine dikdörtgen plan şeması sergileyen caminin harim mekânı Erzurum ve Bayburt'un geleneksel mimarisinde sıkça karşılaşılan kırılmalı kubbe ile örtülmüştür ki, kubbe dört ahşap sütun tarafından taşınmaktadır.

Konursu Ulu Cami süsleme açısından dış mimarisi yalın bırakılmasına karşılık harim alanı Karadeniz Bölgesi özellikleri gösteren bitkisel ve geometrik bezemelerle tezyin edilmiştir. Tezyinat açısından ön plana çıkan mimari öğelerin başında da ahşap minber gelmektedir. İki yandan stilize ejder motifleri sınırlandırılan minber kapı tacı ajur tekniğinde oyulmuş yaşam çiçeği motifi ile dolgulanmıştır (**Görsel 28**).

Görsel 28. Konursu Ulu Cami Yaşam Çiçeği

Rize ilinin İkizdere ilçesinde bulunan Diktaş Köyü Cami, beden duvarı üzerinde yer alan kitabesine göre 1235/1819 tarihinde inşa edilmiştir. Karakteristik Karadeniz Bölgesi camisi özellikleri sergileyen yapı derinlemesine dikdörtgen planda 9,84 x 7,06 m ölçülerinde inşa edilmiş, harim mekânı üstten ahşap tavan ve kırma çatı ile kapatılmıştır.

Caminin dış mimarisi diğer köy camilerinde olduğu gibi sade bir anlayışta ele alınmış, iç mekânda bu anlayışı büyük ölçüde desteklemiştir (Gökler, 2022, s. 943, 950). İbadet mekânındaki sadeliği kısmen değiştiren ve alana hareketlilik kazandıran tek husus güneybatı köşeye konumlandırılmış olan ahşap minberdir. Rize'nin bölgesel süslemelerini üzerinde barındıran minberin kapı tacına ajur tekniğinde işlenen yaşam çiçeği, lale ve dalga motifleri bezemesel detaylar arasında yer almaktadır (**Görsel 29**).

Görsel 29. Rize Diktaş Köyü Cami Yaşam Çiçeği (Gökler)

Erzurum'un Narman ilçesine bağlı olan ve giriş kapısındaki Osmanlıca kitabesine göre 1861 tarihinde inşa edilen cami bugün oldukça harap bir vaziyettedir. 7,27 x 8,42 m ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen planda ahşap destekli olarak düzenlenen caminin üstü toprak dam ile kapatılmıştır (Gökler & Doğan, 2021, s. 190-193).

Cami dış mimaride tezeyinat açısından yalın bir anlayış ortaya koyarken harim kapı kanatlarından başlayan ahşap süslemeler, minber, mahfil ve tavanda kendine yer bularak iç mekânın hareketlenmesine katkı sağlamıştır. Harim mekânının güneybatı köşesindeki geometrik, bitkisel ve nesnel süslemeli ahşap minberinin köşk altı bölümüne ajur tekniği ile nakşedilen yaşam tohumu mimari öğeyi farklı kılan unsurdur (**Görsel 30**).

Görsel 30. Güvenlik Köyü Cami Minberi ve Yaşam Tohumu Detayı (Gökler)

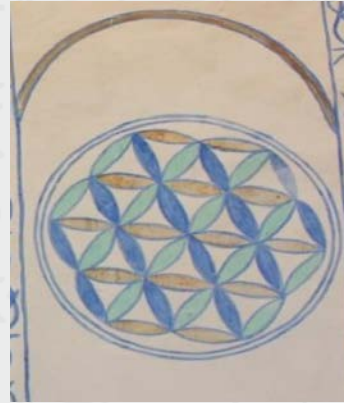
Konya'nın Seydişehir ilçesine bağlı Ketenli kasabasında yer alan Hamamönü Cami, kitabesine göre 1873-74 yıllarında inşa edilmiştir. 7,71x 7,31 m ölçülerinde kare planda yapılan cami (Danışık, 2007, s. 24-25) ahşap tavanlı ve kırma çatılı olarak düzenlenerek ihtiyaca yönelik bir köy camisi haline getirilmiştir.

Cami tezyinat kurgusu açısından hem iç hem dış mimaride yalın bir anlayış sergilemektedir. Bu gösteriştten uzak tasarım dilini değiştiren en önemli husus ise harime giriş sağlayan ahşap kapı kanatlarıdır. Dikdörtgen formdaki iki kanattan müteşekkil olan kapının yüzeyi oyma kabartma tekniğiyle nakşedilmiş sonsuzluk prensibindeki yaşam çiçeği ile dekore edilmiştir.

Bozkır ilçesine bağlı Hisarlık kasabasındaki Hisarlık Cami, 1835'ten öncesine verilse de süslemelerin 1886-87 yılında yapıldığı ileri sürülmektedir (Tekin, 2015, s. 47, 215). Caminin batısına konumlandırılan son cemaat mekânının güney bölümünde yuvarlak bir kemer içerisine alınan mavi, açık yeşil ve sarı tonlardan oluşturulan yaşam çiçeği, daire içerisine alınarak sınırlandırılmıştır. Kalemîşi olarak nakşedilen motif kompozisyonlar içerisinde kurgusu ile camiye hareketlilik kazandırmıştır (Görsel 31-32).

Görsel 31. Hamamönü Cami Kapı Kanatlarındaki Yaşam Çiçeği (Danışık)

Görsel 32. Hisarlık Cami'ndeki Yaşam Çiçeği

Denizli’de bulunan ve kitabesine göre 1885-86 yıllarında inşa edilen Belenardıç Köyü Cami (Çakmak, 1994, s. 19-26) köy camisi geleneğini sürdüren yapılardan birisidir. Derinlemesine dikdörtgen planda ele alınan yapı ahşap destekli olarak düzenlenmiş, harim mekânı içten ahşap tavan dıştan ise kırma çatı ile kapatılmıştır.

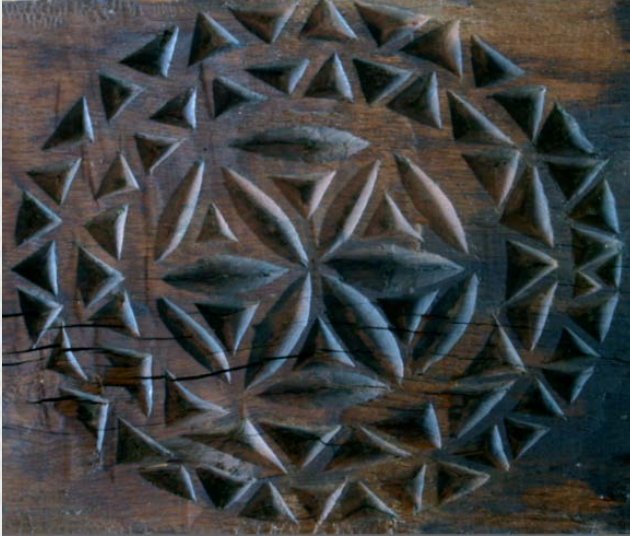
Dış mimaride sadeliğin hâkim olduğu caminin ibadet alanı harim ve mahfil seviyesinde kalemişi bezemelerle oluşturulmuştur. Geometrik, bitkisel, mimari, nesneli ve hat süslemeler bir ahenk içerisinde verilmiştir. Kırmızı, yeşil ve mavi renklerin tercih edildiği motiflerden yaşam çiçeği harimin doğu duvarının kuzeyine nakşedilmiştir. Kompozisyonun çevreleyen ve kâinatı simgeleyen daire ise tomurcuk halindeki gonca güllerle tamamlanmıştır (**Görsel 33**).

Görsel 33. Denizli Belenardıç Köyü Cami Yaşam Çiçeği

Samsun’a bağlı Asarcık İlçesi dâhilindeki Akyazı köyünde bulunan ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülen Gököl Cami mevcut olan onarım kitabesine göre Hasan Usta tarafından 1874 tarihinde restore edilmiştir (Yıldız, 2011, s. 75). Süslemeler de bu yenilenme dönemine ait olmalıdır.

Derinlemesine dikdörtgen planda kurtboğazı geçmelerle çantı tekniğinde ele alınan caminin dış ve iç mimarisi süsleme açısından sade bir özellik sergilemektedir. Bununla birlikte mahfili taşıyan ahşap sütun üzerine oyma-kabartma olarak işlenen yaşam çiçeği tohumu farklı bir yorumla ele alınmıştır. Motifin etrafı çift sıra prizmal üçgenlerle çevrelenerek bir güneş motifi haline dönüştürülmüştür (**Görsel 34**).

Görsel 35. Gököl Camii Yaşam Çiçeği Tohumu (Yıldız)

Ordu'nun İkizce İlçesine bağlı Düzpelit Mahallesi'nde bulunan ve bölgenin en eski camilerinden biri olarak nitelendirilen çantı tekniğindeki Laleli (Eski) Cami, genel olarak XVI. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı düşünülmekle (Bayhan, 2005, s. 1-22) birlikte süsleme programları göz önüne alındığında XIX. yüzyıla uygun olduğu ortaya çıkmaktadır.

7,38 x 8,08 m ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen plandaki caminin dış mekanını üç yönden revak, harim mekanını ise kadınlar mahfili kuşatmakta olup ibadet mekânı dıştan kırma çatı, içten düz ahşap tavanla kapatılmıştır.

Caminin tezyinat kurgusunda dış mimariye sadelik hâkimken kapı kanatları, minber, ahşap sütunlar ve mahfil ibadet yerine canlılık kazandıran alanlardır. Ahşap süslemenin kullanıldığı caminin, iki kanattan oluşan kapı kanatları üzerine oyma kabartma tekniği ile nakşedilen yaşam çiçeği geometrisi vazodan çıkan lale motifleriyle tasvir edilmiştir (**Görsel 36**).

Görsel 35. Ordu İkizce Laleli Cami Kapısındaki Yaşam Çiçeği (A.A. Bayhan)

Aydın İli Kuyucak İlçesine bağlı Kayran Köyü Cami XIX. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir (Erbil Cömertler Aktuğ, 2016, s. 9-25). Anadolu'nun genelinde olduğu gibi bir taşra yapısı özelliği gösteren yapı, kare plan şemasında düzenlenmiş ve harim mekânı içten ahşap tavan dıştan kırma çatı ile koruma altına alınmıştır.

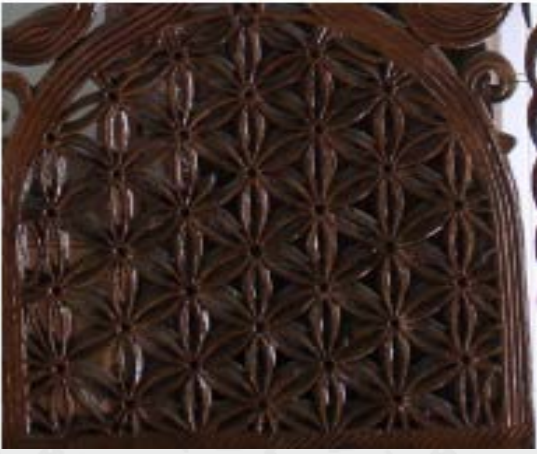
Caminin dış mekânı gösterişten uzak yalın bir anlayışta ele alınmasına karşılık iç mekân hem harim hem de mahfil seviyesinde kalemişi bezemeleri ile dekore edilmiştir. Bitkisel, geometrik, mimari, nesnel ve hat süsleme kompozisyonlarının yoğun olarak kullanıldığı beden duvarları panolara ayrılarak motifler yeşil, kırmızı, siyah, mavi ve sarı renklerle sıva üzerine aktarılmıştır. Tercih edilen motiflerden yaşam çiçeği doğu duvarın güney yönündeki pencerenin hemen yanına işlenmiştir. Kırmızı, yeşil, sarı ve mavi renklerle oluşturulan bezeme dıştan gri bir daire ile sınırlandırılıp gonca güllerle desteklenmiştir (**Görsel 36**).

Görsel 36. Kayran Köyü Camii Yaşam Çiçeği (Aktuğ)

Trabzon İline bağlı Sürmene ilçesi sınırlarındaki Çamburnu köyü, Gökçesu Mahallesi Cami 1960 tarihinde yenilenen yapılardan birisidir. Her ne kadar cami yenilense de eski camiden kalan orijinal kapı kanatları, minber ve mahfil yenilenen camiye taşınmıştır. Mevcut özgün mimari öğeler üzerindeki bezemelerle değerlendirildiğinde XIX. yüzyıla uygun bir tezyinat anlayışı ortaya koymaktadır.

Yenilenen caminin ahşap minberi süsleme açısından farklılık göstermektedir. Minber kapısının taç bölümüne ajur tekniğinde işlenerek meydana getirilen yaşam çiçeği tasarımı dikkat çekmektedir (**Görsel 37**).

Görsel 37. Gökçesu Mahallesi Camii'nin Minber Kapı Tacındaki Yaşam Çiçeği

Değerlendirme ve Sonuç

Dünya tarihinde ortaya konulan sanat eserleri genellikle inanç ve ihtiyaç doğrultusunda şekillenmiş ve bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Bugün Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar geniş bir alana yayılan, güçlerin ve inançların simgesi olan bazı ortak motifler söz konusudur. Bu motiflerden birisi de yaşam çiçeğidir.

Sessizliğin ve ışığın dili şeklinde yorumlanan ve evrenin kusursuz geometrik şekli biçiminde lanse edilen motifin çıkış noktası her ne kadar kesin olmasa da Pakistan yani Asya kıtası olarak göstermek mümkündür. Bununla birlikte tarih açısından Mısır, Roma ve Mezopotamya uygarlıklarını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Motifi

oluşturan mükemmel birleşim kâinatın kaynağı olduğu için farklı coğrafyalarda aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle hayat ağacı ile karşılaştırıldığında ağaç, kıtadan kıtaya bölgeden bölgeye değişiklikler ortaya koyarken yaşam çiçeğinde bu tip bir durum söz konusu değildir. Bunun en önemli sebebi alt yapısındaki sonsuz geometrik kurgusu ve bu kurgunun dışına çıkılamayışıdır.

Yaşam çiçeği kullanıldığı yer bakımından incelendiğinde sadece ibadet alanları değil, el sanatları ve sivil mimaride de tercih edildiği görülmektedir ki bu husus motifin, yaşamın vazgeçilmez bir parçası olduğu pekiştirmektedir.

Anadolu coğrafyası üzerinden bakıldığında motifin ilk temsilcilerini Hitit Güneş Kursu'nda ve Roma'ya ait kültürel varlıklarda görülmesi coğrafyalar arası etkileşimi göstermektedir. Bununla birlikte çeşitli toplumlarda benzer motife karşı, aynı perspektifle bakıldığına işaret etmektedir.

Anadolu'da, Beylikler ve Selçuklu dönemi eserlerinde doğrudan bir yaşam çiçeği yansıtılmamıştır. Ancak Divriği Ulu Cami'ndeki motif, sonsuzluk prensibindeki geometrik alt yapısı ve verilisi yaşam çiçeğini anımsatmaktadır. Selçuklu dönemi eserlerinde ise yaşam tohumu olarak örnekleri söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda motif, yaşam çiçeği kurgusu açısından değerlendirildiğinde özellikle erken dönem örneklerinde pek rastlanmadığı ifade edilebilir. Tıpkı Selçuklu dönemi eserlerindeki gibi sonsuzluk felsefesinde geometrik kurgulu madalyon bezemeler yer alsada doğrudan bir bağlantı kurulamamıştır.

Erken dönemde rastlanılmamasına karşılık klasik dönem eserlerinden Bulgaristan'daki Demir Baba Tekkesi'ni (XVI. yy) çevreleyen duvarda, Kırıkkale'de Hasandede Cami (1605), İstanbul'da Sultan Ahmet Cami (1609-1620) ve Erzincan'da Cennetpınar Köyü Cami'nde (1693) doğrudan yaşam çiçeği ve tohumları yer alsada türbe duvarı, yapıdan daha eski, camilerdeki süslemeler ise sonraki onarımlarda işlendiği düşünülmektedir. Bu sebeple bezeme daha çok Batılılaşma süreci ile birlikte süsleme sanatına dahil olmuş olmalıdır.

Taşra camilerine nakşedilen motifin tam hali Aydın (Kayran Köyü Cami), Denizli (Belenardıç Köyü Cami), Rize (Diktaş Köyü Cami), Konya (Hamamönü ve Hisarlık Cami), Bayburt (Konursu Ulu Cami), Ordu (Laleli Cami) ve Trabzon (Gökçesu Mh. Cami) örneklerinde tespit edilmiştir. Ortaya konulan her bir örnek XIX. yüzyıla ait olup bulunduğu bölgenin karakteristik süsleme tekniği ve malzemesi ile özdeşleşmiş, ayrıca bölgede sıkça karşılaşılan motiflerle kompoze edilmiştir. Aydın ve Denizli camilerinde kalemişi tekniği, Rize, Konya, Bayburt, Ordu ve Trabzon'da ahşap üzerine ajur tekniği, Erzincan'da kök boya tekniği ile işlenmiştir. Motiflerin kullanıldığı yer ise kapı kanatları, beden duvarları, minber ve mahfil şeklindedir.

Yaşam çiçeğinin merkezini yani kaynağını meydana getiren yaşam çiçeği tohumu camilerde daha sık görülmektedir. Erzurum (Güvenlik Köyü Cami), Erzincan (Cennetpınar Köyü Cami) Manisa (Paşa Cami), Kırıkkale (Hasandede Cami) ve Samsun (Gökgöl Cami) örnekleriyle irdelenen tohum simgesinin XVIII. ve XIX. yüzyılda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yaşam çiçeği tohumunun, rozet, yıldız, yıldız çiçeği veya gülbezekten ayrılan en önemli yanı bir daire içerisine alınmış ve altı kollu

şekilde verilmiş olmasıdır. Ayrıca bu dairenin içe doğru bir yay şeklinde düzenlenmiş olması gerekmektedir, fakat istisnai durumlar da söz konusu olabilmektedir.

Çiçeğin tasarım dilinden çıkan bir diğer motif yaşam ağacıdır. Ancak yapılan çalışmalar neticesinde camiler üzerinde böyle bir tezyinata şuan için rastlanılmamıştır.

Sonuç olarak Anadolu'nun doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar inşa edilen camilerde karşılaşılabilecek olan yaşam çiçeği motifi, dünya sanatının ortak bir bezemesidir. Ayrıca bugün ticari bir ürün olarak kullanılmakta, maddi ve manevi alemin birleştirici enerjisi şeklinde yorumlanmaktadır.

Extended Abstract

In the world cultural heritage, symbols are one of the significant reflections of belief, creation, and tradition. Throughout human history, people have established various symbols to represent the powers they considered superior to themselves, the sacred, or what they wanted to convey. These symbols sometimes differed by era, period, culture, and belief. However, some symbols have remained their existence as common symbols across all cultures to the present day. The most common examples that stand out the most are predatory animals like lions and eagles, as well as dragons, which are among fantastic creatures, and the Tree of Life, which serves as a connection between the two worlds. Another common motif in world cultural heritage is the Flower of Life. This motif, which has been referred to as a rosette, star, or rosace in previous studies carried out in the art history to date, contains three different decorations: the Seed of Life, the Tree of Life, and the Flower of Life.

Known as the source of the universe and symbolizing the creation of the entire cosmos with its geometric structure, this symbol has a design perspective that incorporates everything. This motif, which is also interpreted as the "language of silence and light", has been used and spread across a wide geographic area, including Asia, Europe, and Africa. Since the geometric order in the formation of the motif cannot be changed, it has been similarly reflected in all cultures.

Although the exact origin of the ornament that stands out with its six petals and the infinity circle surrounding its outer surface is not fully known, the Ceremonial Vessel from the Indus Valley Civilization (2600-2450 BC) is important as one of the earliest primitive examples. In addition to this, the use of this motif in various cultures, including China, India, Rome, and European states, highlights the power and influence of the symbol.

The Flower of Life motif, with its deep-rooted history dating back to the B.C. era, can be seen in various fields of art. The fact that this motif, which has been used in many works of art, particularly in architecture and handicrafts, has been used in Anatolia, which serves as a cultural bridge, and even in the decoration of mosques, proves the symbolic power of this motif.

The fact that the motif belonging to Hittites in Anatolia and named Sun Disk, as well as its use on mosaics from the Roman age, represents the Flower of Life is important since it is one of the earliest examples. This motif and its richness can also be seen in the Turkish-Islamic States established in Anatolia. Seen in the crown gate and

interior of Divriği Grand Mosque (1228) listed in UNESCO World Heritage, the motif draws attention with its similarity to the Flower of Life. Similarly, the Seed of Life engraved in the Sırçalı Medrese built during the Anatolian Seljuk period forms the center of the Tree of Life.

After the Principalities and Seljuk periods, both the seed and flower forms of this motif can be seen directly in the Ottoman Empire, which was established in Anatolia and ruled for many years. Even though geometrically designed medallions can be seen in the early Ottoman works, no precise depiction of the Flower of Life could be identified. Although the use of this motif in the period that is referred to as the classical period, particularly in the window screens of the Sultan Ahmet Mosque, suggests that it might have been used from this period onwards, the fact that the majority of examples were dated to the Westernization Period suggests that the decoration was more frequently preferred after the 1700s.

This motif, found mainly in rural structures rather than in the works in İstanbul, is crafted on wood, gravure, and stone. The seed that forms the Flower of Life has been seen in Hasandede Mosque in Kırıkkale, Paşa Mosque in Manisa, Cennetpınar Village Mosque in Erzincan, Güvenlik Village Mosque in Erzurum, and Gököl Mosque in Samsun. The Flower of Life, however, has been engraved in the Sultan Ahmet Mosque in İstanbul, Konursu Grand Mosque in Bayburt, Diktaş Village Mosque in Rize, Hamamönü and Hisarlık Mosques in Konya, Belenardıç Village Mosque in Denizli, Laleli Mosque in Ordu, Kayran Village Mosque in Aydın, and Gökçesu Mahallesi Mosque in Trabzon.

The Flower of Life, which began to be used in the 2600s BC, still retains its influence as a commercial commodity today, demonstrating that its influence on the world has not diminished yet. Therefore, the Flower of Life continues to maintain its relevance among the common motifs of cultures today.

Kaynakça

- Akurgal, E. (1997). *Anadolu kültür tarihi*. Ankara: Başak Matbaacılık.
- Aslan, Y., & Duran, R. (2020). Türk sanatında Tengri-Tanrı damgası. *Ulakbilge*, 54, 1378–1398. Erişim adresi: <https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1609243327.pdf>
- Bayhan, A. A. (2005). Ordu / İkizce'den bir ahşap cami: Laleli (eski) Camii. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (14), 1-22. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2576/33155>
- Bibliotecapleyades*. (2021, 12 19). *Bibliotecapleyades*. Erişim adresi: https://www.bibliotecapleyades.net/geometria_sagrada/esp_geometria_sagrada_6.htm.
- Britishmuseum*. (2021, 12 23). *Britishmuseum*. Erişim adresi: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-45.
- Codex-atlanticus*. (2021, 12 23). *Codex-atlanticus*. Erişim adresi: <http://www.codex-atlanticus.it/#/Detail?detail=308>.
- Collections.louvre*. (2021, 12 23). *Collections louvre*. Erişim adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010152157>.
- Can, B. & Gülbudak, Ö. & Gökler, B. M. (2017). "Fusayfisa" İslam mimarisinde mozaik. *Art Sanat Dergisi*, S. 7, 72-121. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/781605>
- Creswell, K. (1958). *Early muslim architecture*. Great Britain: A Pelikan Book.
- Çakmak, Ş. (1994). Belenardıç (toparan) Köyü Camii (Güney/Denizli). *Sanat Tarihi Dergisi*, 7(7), 19-26. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/std/issue/16510/172380>.
- Çobanoğlu, A. V. (2009). Sultan Ahmed camii ve külliyesi. *TDV. İslam Ansiklopedisi* (C. 37, s. 497-503). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çobanoğlu, A.V. (2012), Divriği Ulucamii. *TDV. İslam Ansiklopedisi*. (C. 42, s. 95-96). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Danışık, Ş. (2007). *Seydişehir'deki Türk devri yapıları*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Demiriz, Y. (1979). *Osmanlı mimarisin süsleme I*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Erbil Cömertler Aktuğ, Pektaş, K. (2016). Geç dönem kalem işi süslemeli bir eser: Aydın Kuyucak Kayran köyü camii. *İMÜ Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(2), 9-25. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/294866>.
- Ercin, S. (2008). *Kula ilçesindeki Türk dönemi yapıları (Manisa)* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Floweroflifemystery*. (2021, 12 23). *Floweroflifemystery*. Erişim adresi: <https://floweroflifemystery.wordpress.com/2014/08/29/artifacts/6/>.
- Gökler, B., & Doğan, M. (2021). Arşiv belgelerine dayanarak Narman Güvenlik Köyü Camii üzerine bir değerlendirme. *Art Sanat*, (16), 190-193. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/64398/978349>.
- Gökler, B.M. (2022). *Rize'de Osmanlı dönemi camileri* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Lacma*. (2022, 10 26). *Lacma*. Erişim adresi: <https://collections.lacma.org/node/174070>.

- Lawergren, B., & Gurney, O. (1987). Sound holes and geometrical figures. clues to the terminology of ancient mesopotamian harps. *British Institute for the Study of Iraq*, 49, 37-52. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/4200263>.
- Manninen, M. (2022, 10 26). *Creative power of the flower of life*. Erişim adresi: creative.flowerofliferesearch.com: <https://creative.flowerofliferesearch.com>
- Melchizedek, D. (2004). *Yaşam çiçeğinin unutulmuş sırrı*. İstanbul: Ovvo Yay.
- Metmuseum. (2021, 12 24). Metmuseum. Erişim adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/548960?rpp=30&pg=1&ft=lid&when=2000-1000+B.C.&pos=6>.
- Naldan, F. (2016). *Erzincan ili cami mimarisi*. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Özbek, Y. (1999). *Erken Osmanlı mimarisinde taş süsleme* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özgür, D. (2019). *Kırıkkale'de Türk devri mimari eserleri* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Özkan, H. (2008). Bayburt/Konursu Ulu Camii ve çeşmesi. *Sanat Dergisi*, (13), 57-66. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2601/33473>.
- Robson, E. (2007). *Mesopotamian mathematics*. Oxford: Clarendon Press.
- Rodwell, W., & Neal, D. (2019). *The Cosmatesque mosaics of westminster abbey*. United Kingdom: Oxbow Books.
- Schreibelleiter, V. (2007). Römische mosaiken in westkleinasien. *Zu Rezeption und Integration Römischen und İtalisches Kulturguts in Kleinasien*, 155-169. Erişim adresi: https://www.academia.edu/2362402/R%C3%B6mische_Mosaiken_in_Westkleinasien.
- Tabanlı, D. (2007). *Roma dönemi mozaiklerinin Efes örneğinde incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Tanman, M. B. (1994). Demir Baba tekkesi. *TDV. İslam Ansiklopedisi* (C. 9, s. 150-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Taşdelen, A. N. (2020). *Konya Türk devri yapılarında bulunan gülbezekler* (Yüksek Lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Tekin, A. (2015). *Bozkır ve köylerindeki camiler*. (Yüksek Lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Vincente Redon, J. & Gomez, M. & Jaime, C., & San Miguel, A. (1989). El mosaico romano con inscripcion iberica de "la caridad" (Caminreal, Teruel). *Xicola 3*, 9-27. Erişim adresi: <http://xiloca.org/data/Bases%20datos/Xiloca/245.pdf>
- Yang, S. (2022, 10 25). *Annaalchemy*. Erişim adresi: <https://www.annaalchemy.com/1317>
- Yıldız, Ş. (Ed.). (2011). *Samsun ahşap camileri*. Ankara: Sincan Matbaası.